



Mirosława Czerniawska*

Politechnika Białostocka

Horyzontalna i wertrykalna postać „indywidualizmu – kolektywizmu” a wartości

KEYWORDS

mentality, horizontal and vertical “individualism – collectivism”, values

ABSTRACT

Mirosława Czerniawska, *Horyzontalna i wertrykalna postać „indywidualizmu – kolektywizmu” a wartości* [Horizontal and vertical “individualism – collectivism” and values]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 2(18) 2020, Poznań 2020, pp. 275–291, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.18.11.1.

The presented study compares a link between two constructs: “individualism – collectivism” and values. The first construct takes into consideration horizontal and vertical orientation (equality and hierarchy respectively) (Triandis). The description of the second construct accounts for nineteen types of values located on two bipolar dimensions: “conservatism – openness to change” and “self-transcendence – self-enhancement” (Schwartz). The question about the relation between types of values and described horizontal and vertical orientations of individualism and collectivism is posed. The sample consists of 368 students. The results show that the differentiation of mentality on the “individualism – collectivism” dimension with its horizontal and vertical orientation is linked to the differentiation of types of values on the “conservatism – openness to change”. After accounting for horizontal “individualism – collectivism” and vertical “individualism – collectivism” and their relation to the second dimension of type of values (self-transcendence – self-enhancement) the results are not consistent.

* ORCID: 0000-0001-7311-5915.

Wprowadzenie

Kultura jest definiowana jako system znaczeń i informacji podzielanych przez grupę i przekazywanych z pokolenia na pokolenie. Zawiera ona elementy obiektywne i subiektywne (Triandis; za: Matsumoto, Yoo, 2006), które są wytwarzane i reprodukowane przez powiązane ze sobą jednostki po to, aby rozwiązywać złożone problemy społeczne (Kashima, 2000; Triandis, 1994). Kultura – dzięki formułowanym w niej oczekiwaniom – determinuje repertuar pożądanych zachowań (określa właściwe zachowanie w oczach jej członków) i sprzyja ich realizacji (Poortinga; za: Bond, Smith, 1996). Dostarcza symbolicznych informacji niezbędnych do tego, aby kształtować interakcje oraz określić, kim się jest i co jest ważne. Najogólniej rzecz ujmując, dzięki kulturze ludzie mogą nadać sens światu (Kim, Park, 2006).

Przedstawiona wyżej charakterystyka skłania do zastanowienia się, na czym polegają różnice kulturowe. Najważniejszym (będącym przedmiotem licznych badań empirycznych) wymiarem kulturowej zmienności okazał się „indywidualizm – kolektywizm”. Od wielu lat toczą się dyskusje dotyczące tego, czym jest ten konstrukt i w jaki sposób należy go operacjonalizować. H.C. Triandis (1994, 1996a, 1996b; por. Czerniawska, 2010) utrzymuje, że „indywidualizm – kolektywizm” konstytuuje kulturę subiektywną, a więc specyficzną mentalność. Mentalność można rozłożyć na podstawowe elementy, takie jak: kategorie, związki, postawy, przekonania, cele, atrybucje, oczekiwania, normy, role, zasady, definicje „ja”, stereotypy, ideały, wartości, standardy (estetyczne, ekonomiczne, społeczne, polityczne, naukowe, religijne), teorie, mity, ideologie, religie oraz aprobowane wzorce zachowań. Ludzie uspoólniają te elementy i organizują je wokół jakichś tematów. Skutkuje to pojawieniem się określonych syndromów, których przykładami są indywidualizm i kolektywizm. Pierwszy z nich jest zbiorem elementów kultury subiektywnej koherentnych z założeniem, że jednostki są istotami autonomicznymi, drugi – z założeniem, że jednostki są przede wszystkim członkami grupy. Fakt, że odmiennie określa się relacje między jednostką a grupą, ma określone konsekwencje. W kulturach indywidualistycznych wyznaczanie celów jest zależne od jednostki, zaś związki między członkami grupy są luźne. Ludzie cechują się poczuciem większej odrębności i niezależności. Ujawniają silniejszy nonkonformizm, skoncentrowanie na sobie i mniejszą troskę o dobrostan innych. W kulturach kolektywistycznych normą stają się: dostosowanie do celów grupy (np. rodziny, plemienia, grupy religijnej), uczestnictwo w jej działaniach, utrzymanie silnych związków między członkami, współzależność, wzajemna troska, lojalność i zgadzanie się z opinią grupy (Triandis, 1990, 1995, 2001, 2003; Triandis i in., 1990).

Znaczenie empiryczne konstruktów „indywidualizm – kolektywizm” wzrosło od czasów publikacji G. Hofstede (1980). Autor zdiagnozował także inne wymiary kulturowej zmienności. Są to: „męskość – kobiecość”, unikanie niepewności i dystans władzy. Ostatni z nich objęty zostanie bardziej szczegółową charakterystyką ze względu na problem analizowany w badaniu własnym. Dystans władzy odnosi się do problemu „równości – hierarchii”. G. Hofstede (1991, 2000, 2001) określił go jako stopień, w którym słabsi członkowie społeczeństwa (w tym instytucji i organizacji w danym kraju) zdają sobie sprawę z tego, że władza jest nierówno rozłożona, i akceptują ten fakt. W społeczeństwach o dużym dystansie władzy relacje między ludźmi mają postać hierarchiczną, w społeczeństwach o małym dystansie władzy – równościową. To z kolei determinuje charakter komunikacji i współpracy między ludźmi (np. partycypację) oraz podział zasobów (np. egalitaryzm).

Dystans władzy przyczynił się w latach 90. minionego wieku do rozszerzenia interpretacji wymiaru „indywidualizm – kolektywizm”. H.C. Triandis i współautorzy (Triandis, 1995; Chen i in., 1997; Triandis i in., 1998; Singelis i in., 1995; Triandis, Gelfand, 1998) zwrócili uwagę na fakt, że indywidualizm i kolektywizm można rozpatrywać w postaci horyzontalnej (poziomej) i wertykalnej (pionowej), a tym samym koncentrować się na równości bądź hierarchii. „Przecięcie się” tych dwóch wymiarów pozwoliło autorom opisać cztery typy społeczeństw, w których dominuje:

- horyzontalny (poziomy) indywidualizm – ludzie są autonomiczni, kształtują „ja” niezależne, ale postrzegają siebie jako jednostkę podobną do innych (podobieństwo „ja” do szeroko rozumianych innych); duże znaczenie przypisują równości i wierzą, że równość między ludźmi jest idealnym stanem rzeczy;
- wertykalny (pionowy) indywidualizm – ludzie są autonomiczni, kształtują „ja” niezależne i mają poczucie odmienności wobec innych (unikalność „ja” wobec szeroko rozumianych innych); przykładają dużą wagę do dystansu władzy i akceptują istnienie nierówności między jednostkami;
- horyzontalny (poziomy) kolektywizm – ludzie uznają przynależność grupową i mają poczucie spójności, kształtują „ja” współzależne i postrzegają siebie jako jednostkę podobną do innych (podobieństwo „ja” do członków grupy własnej); duże znaczenie przypisują równości, ale za równych uznają członków grupy własnej;
- wertykalny (pionowy) kolektywizm – ludzie uznają przynależność grupową, czują się zobowiązani wobec grupy, służą jej, a nawet się poświęcają; kształtują „ja” współzależne, ale mają poczucie odmienności wobec innych (unikalność „ja” wobec członków grupy własnej); istotny jest dystans władzy; akceptują w związku z tym hierarchię i nierówność wewnątrz grupy oraz korzyści / straty z nich wynikające.

Wskazane wyżej typy społeczeństw powinny różnić się w warstwie aksjologicznej, a więc można je potencjalnie scharakteryzować za pomocą preferencji specyficznych wartości. Zwrócił na to uwagę m.in. H.C. Triandis (1995, 1996b). Opisując relacje między indywidualizmem i kolektywizmem w postaci horyzontalnej i wertykalnej a systemem wartości, autor wykorzystał teorię S.H. Schwartza (1992, 1996a, 1996b), zgodnie z którą wartości są pojęciami abstrakcyjnymi i dostarczają ogólnych zasad kierujących życiem społecznym, umożliwiając określenie priorytetów, podejmowanie decyzji i dokonywanie wyborów. Myślenie o wartościach oznacza zatem rozważanie tego, co w życiu ważne.

S.H. Schwartz stworzył tzw. kołowy model, w którym wartości opisywane były w dwóch dwubiegunowych wymiarach, takich jak:

- zachowawczość – otwartość na zmiany;
- umocnienie siebie – przekroczenie siebie.

Pierwszy z tych wymiarów odzwierciedla konflikt między dążeniem do stabilności i kultywowaniem tradycji a dążeniem do zmian i wysokim wartościowaniem autonomii przejawiającej się w niezależności myślenia i działania. Drugi z wymiarów odzwierciedla konflikt między koncentracją na sobie a koncentracją na innych. Koncentracja na sobie wiąże się z promowaniem własnej osoby, dążeniem do dominacji oraz ukierunkowaniem aktywności na osobisty sukces. Koncentracja na innych wymaga porzucenia egocentrycznej perspektywy, uwzględnienia dobrostanu drugiego człowieka i promowania jego dobrobytu (za: Czerniawska, 2010). W skład wskazanych wyżej dwóch dwubiegunowych wymiarów wchodzi określone typy wartości (każdy typ wyodrębniony został na podstawie kilku wartości), które odzwierciedlają specyficzny rodzaj potrzeb i motywacji. Liczba typów była zróżnicowana – od 7 do 19 – w zależności od wersji skonstruowanego modelu (prace nad tymi modelami trwały ponad 30 lat).

H.C. Triandis (1995, 1996b) wykorzystał w analizach model S.H. Schwartza (1992, 1994) składający się z dziesięciu typów wartości zlokalizowanych w dwóch wymiarach (przedstawionych wyżej). Sformułował tezę, że wymiar wartości „zachowawczość – otwartość na zmiany” jest kompatybilny z wymiarem mentalności „kolektywizm – indywidualizm”. Wymiar wartości „przekroczenie siebie – umocnienie siebie” oddaje istotę wymiaru mentalności dystans władzy, tj. „równość – hierarchia”. Kolektywiści – zarówno horyzontalni, jak i wertykalni – są podobni w przypisywaniu znaczenia typom wartości zlokalizowanym na biegunie zachowawczość, tj. „bezpieczeństwo” (stabilność i ochrona społeczeństwa, związków z innymi ludźmi i samego siebie), „przystosowanie” (powstrzymanie się od społecznie nieakceptowanych odruchów i działań) i „tradycja” (przywiązanie do kulturowych i religijnych obyczajów oraz idei). Różnią się oni natomiast usytuowaniem na wymiarze dystan-

su władzy. Horyzontalni kolektywiści przypisują większe znaczenie typowi wartości „życzliwość” (podtrzymywanie i umacnianie pomyślności osób bliskich), zaś wertykalni kolektywiści – typowi wartości „władza” (kontrola nad ludźmi i zasobami). Indywidualiści – zarówno horyzontalni, jak i wertykalni – są podobni w aprobacie wartości zlokalizowanych na biegunie otwartość na zmiany, tj. „kierowanie sobą” (niezależność myślenia i działania), „stymulacja” (podniecie, nowość, wyzwanie) i „hedonizm” (przyjemność, gratyfikacje zmysłowe). Różnią się oni natomiast usytuowaniem na wymiarze dystansu władzy. Horyzontalni indywidualiści cenią wyżej typ wartości „uniwersalizm” (tolerancja i ochrona wszystkich ludzi i całej przyrody), wertykalni indywidualiści – typ wartości „osiągnięcia” (umiejętności ujawniane zgodnie ze standardami społecznymi).

S. Oishi i in. (1998; por. także Cukur i in., 2004) przedstawili wyniki badań przeprowadzonych w Stanach Zjednoczonych (wykorzystali 10-elementowy model Schwartza), które potwierdziły w znacznym zakresie założenia H.C. Triandisa (1995). Stwierdzili jednak, że wertykalny indywidualizm był silniej skorelowany z typem wartości „władza” niż z typem wartości „osiągnięcia”. Wbrew założeniom Triandisa typ wartości „władza” nie był skorelowany z wertykalnym kolektywizmem.

Kilka lat później C.S. Cukur i in. (2004) powtórzyli badania (wykorzystując te same narzędzia badawcze) na trzech grupach kulturowych: Turkach, Amerykanach i Filipińczykach. Okazało się, że związki pomiędzy wskazanymi konstruktami były albo analogiczne w trzech grupach badawczych (a więc miały charakter uniwersalny), albo specyficzne dla tych grup (modyfikowane przez przynależność kulturową). Poniżej przedstawione zostaną wyniki analiz na połączonych próbach (por. Cukur i in., 2004, tab. 1, s. 626–627). Wyższe wskaźniki kolektywizmu (zarówno horyzontalnego, jak i wertykalnego) wiązały się z silniejszą akceptacją typów wartości przynależnych do bieguna zachowawczość, chodzi więc o „przystosowanie”, „tradycję” i „bezpieczeństwo”. Indywidualizm (zarówno horyzontalny, jak i wertykalny) korelował pozytywnie z typami wartości wchodzącymi w skład bieguna otwartość na zmianę, tj. „kierowanie sobą”, „stymulacja” i „hedonizm”. Opisane w tym miejscu zależności były zgodne z założeniami H.C. Triandisa (1995, 1996b). Okazało się jednak, że typ wartości „uniwersalizm” (biegun przekraczanie siebie) korelował nie tylko z horyzontalnym indywidualizmem (jak zakładano), ale także z horyzontalnym kolektywizmem. Typ wartości „życzliwość” (biegun przekraczanie siebie) korelował nie tylko z horyzontalnym kolektywizmem (jak zakładano), ale także z wertykalnym kolektywizmem. Typ wartości „władza” (biegun umacnianie siebie) korelował nie tylko z wertykalnym kolektywizmem (jak zakładano), ale także z wertykalnym indywidualizmem. I – na koniec – typ wartości „osiągnięcia” (biegun umacnianie siebie) korelował z wertykalnym indywidualizmem (jak zakładano), ale także z horyzontalnym kolektywizmem.

Uwzględniając wyniki przytoczonych wyżej badań, należy zauważyć, że zróżnicowanie w wymiarze „kolektywizm – indywidualizm” (zarówno w postaci wertykalnej, jak i horyzontalnej) odzwierciedla zróżnicowanie wartości w wymiarze „zachowawczość – otwartość na zmiany”. Gdy uwzględnia się natomiast horyzontalną i wertykalną postać kolektywizmu i indywidualizmu oraz ich związek z wymiarem wartości „przekroczenie siebie – umocnienie siebie”, to wyniki nie są już tak klarowne.

W opisanym w niniejszym artykule badaniu poddano weryfikacji założenia H.C. Triandisa dotyczące związku między wertykalnym i horyzontalnym „kolektywizmem – indywidualizmem” a systemem wartości. Pomiaru zmiennych dokonano na próbie polskiej. Odwołano się do ostatniego modelu wartości S.H. Schwartza oraz wykorzystano najnowsze – służące do weryfikacji tego modelu – narzędzie (PVQ). Autor zrezygnował z użycia abstrakcyjnych pojęć wartości i posłużył się twierdzeniami opisującymi przekonania człowieka. Wyodrębnił dziewiętnaście (a nie dziesięć) typów wartości. Nowo opisane typy stanowią uszczegółowienie poprzednich (Cieciuch, 2013; Schwartz i in., 2017). Poniżej przedstawiono typy wartości oraz ich definicje (za: Cieciuch, 2013). W nawiasie podano typy wartości z wcześniejszego 10-elementowego modelu:

1. Kierowanie sobą w myśleniu (kierowanie sobą) – niezależność myślenia; wolność w poszukiwaniu i wyborze własnych idei oraz rozwijaniu własnych umiejętności; wolność kształtowania własnego poglądu na świat.
2. Kierowanie sobą w działaniu (kierowanie sobą) – niezależność w podejmowaniu decyzji i realizacji wybranych przez siebie celów; wolność w wyborze działań.
3. Stymulacja (stymulacja) – zmienność, nowość, podniecenie (opis niezmienny).
4. Hedonizm (hedonizm) – przyjemność, zmysłowe zaspokojenie (opis niezmienny).
5. Osiągnięcia (osiągnięcia) – osobisty sukces osiągnięty zgodnie ze społecznymi standardami (wyeliminowano z opisu komponent kompetencji).
6. Władza nad ludźmi (władza) – władza nad ludźmi, sprawowanie kontroli nad nimi.
7. Władza nad zasobami (władza) – władza nad zasobami, sprawowanie kontroli nad materialnymi i społecznymi zasobami.
8. Prestiż (typ wartości niewyodrębniony w 10-elementowym modelu Schwartza) – podtrzymywanie i ochrona swojego publicznego wizerunku, status społeczny, unikanie upokorzenia.
9. Bezpieczeństwo osobiste (bezpieczeństwo) – bezpieczeństwo w najbliższym, bezpośrednim otoczeniu.

10. Bezpieczeństwo społeczne (bezpieczeństwo) – bezpieczeństwo i stabilność w społeczeństwie.
11. Przystosowanie do reguł (przystosowanie) – podporządkowanie się regułom, prawu (też formalnym wymaganiom osób sprawujących władzę).
12. Przystosowanie do ludzi (przystosowanie) – unikanie krzywdzenia i deenerwowania innych ludzi.
13. Tradycja (tradycja) – akceptacja i podtrzymywanie zwyczajów, idei i tradycji własnej kultury, religii lub rodziny; respekt w stosunku do tradycji.
14. Pokora (typ wartości niewyodrębniony w 10-elementowym modelu Schwartza) – uznanie małej istotności swojego miejsca w świecie i historii.
15. Życzliwość – niezawodność (życzliwość) – bycie niezawodnym, godnym zaufania członkiem grupy.
16. Życzliwość – troskliwość (życzliwość) – troska o dobro innych członków grupy.
17. Uniwersalizm społeczny (uniwersalizm) – dążenie do równości, sprawiedliwości i dobra wszystkich ludzi.
18. Uniwersalizm ekologiczny (uniwersalizm) – ochrona środowiska naturalnego, ochrona przyrody.
19. Uniwersalizm – tolerancja (uniwersalizm) – akceptacja i zrozumienie innych osób różniących się od danej osoby.

Dziewiętnaście typów wartości można nadal zlokalizować w dwóch dwubiegunowych wymiarach. I tak: biegun otwartość na zmiany obejmuje 1–3 typy wartości, z kolei biegun zachowawczość: 9–13 typy wartości. Typy wartości 5–7 wchodzi w skład bieguna umacnianie siebie, zaś typy wartości 15–19 – w skład bieguna przekraczanie siebie. Typ wartości „hedonizm” (4) przynależy do dwóch biegunów: otwartość na zmiany i umacnianie siebie, typ wartości „prestizż” (8) – do dwóch biegunów: umacnianie siebie i zachowawczość, zaś typ wartości „pokora” (14) – także do dwóch biegunów: zachowawczość i przekraczanie siebie (por. także Czerniawska, 2018).

Problem badawczy i hipotezy

Zaprezentowane w niniejszym artykule badania poświęcone są analizie związku między mentalnością a systemem wartości. Poszukiwano odpowiedzi na pytanie, czy można zdiagnozować pulę wartości, która oddaje specyfikę indywidualizmu i kolektywizmu w postaci horyzontalnej i wertykalnej. Uwzględnione zostały dwie koncepcje teoretyczne: H.C. Triandisa (1995, 1996b), który wskazał, że in-

dywidualizm i kolektywizm mogą mieć postać horyzontalną i wertykalną, oraz S.H. Schwartz (1992, 1996a, 1996b), który utrzymywał, że typy wartości są zlokalizowane w dwóch wymiarach: „otwartość na zmiany – zachowawczość” oraz „przekroczenie siebie – umocnienie siebie”. „Skonfigurowano” oba podejścia teoretyczne i wykorzystano narzędzia obu autorów. W badaniu zastosowano najnowszą skalę Schwartz PVQ-R3 (por. Ciecuch 2013, s. 27, rys. 2), która pozwala zdiagnozować dziewiętnaście typów wartości (cytowani wcześniej autorzy koncentrowali się na dziesięciu typach wartości). Formułowanie hipotez było ukierunkowane pracą Cukura i in. (2004).

Hipotezy 1 i 2 odnoszą się do różnicowania typów wartości w wymiarze „indywidualizm – kolektywizm” (zarówno horyzontalny, jak i wertykalny), hipotezy 3 i 4 – do różnicowania typów wartości w wertykalnym i horyzontalnym indywidualizmie, zaś hipotezy 5 i 6 – do różnicowania typów wartości w wertykalnym i horyzontalnym kolektywizmie. W przedstawionych poniżej hipotezach założono istnienie pozytywnych korelacji pomiędzy wskaźnikami następujących zmiennych (dla ułatwienia hipotezy przedstawiono w tabeli 1).

Tabela 1. Hipotezy badawcze

Hi-po-teza	Koncepcja Triandisa	Koncepcja Schwartz	
	Typy mentalności	Typy wartości	Bieguny wymiarów wartości
1	Horyzontalny indywidualizm Wertykalny indywidualizm	Kierowanie sobą w myśleniu Kierowanie sobą w działaniu Stymulacja Hedonizm (częściowo ten typ przynależy do bieguna umacnianie siebie)	Otwartość na zmiany
2	Wertykalny indywidualizm	Osiągnięcia	Umocnienie siebie
3	Wertykalny kolektywizm	Władza nad ludźmi Władza nad zasobami Prestiż (częściowo ten typ przynależy do bieguna zachowawczość)	
4	Horyzontalny kolektywizm Wertykalny kolektywizm	Bezpieczeństwo osobiste Bezpieczeństwo społeczne Tradycja Przystosowanie do reguł Przystosowanie do innych Pokora (częściowo ten typ przynależy do bieguna przekraczanie siebie)	Zachowawczość

5	Horyzontalny kolektywizm	Życzliwość – niezawodność Życzliwość – troskliwość	Przekraczanie siebie
6	Horyzontalny indywidualizm	Uniwersalizm ekologiczny Uniwersalizm społeczny Uniwersalizm – tolerancja	

Źródło: opracowanie własne.

Metoda

Grupa badana: w badaniu wzięło udział 368 studentów pedagogiki (około 50%) i zarządzania (około 50%). Na obu kierunkach studiów około 80% stanowiły kobiety. Wiek osób badanych zawierał się w przedziale 20–24 lata.

Narzędzia badawcze: kwestionariusz horyzontalnego i wertykalnego „indywidualizmu – kolektywizmu” (Singelis i in., 1995; Triandis, Gelfand, 1998; por. Boski, 2009) składa się z 32 twierdzeń (itemów). Badany ma określić (w skali 1–9), w jakim stopniu się z nimi zgadza. Twierdzenia wchodzi w skład czterech podskal (każda podskala zawiera osiem pozycji): horyzontalny kolektywizm, wertykalny kolektywizm, horyzontalny indywidualizm i wertykalny indywidualizm. Wskaźnik stanowi suma ośmiu itemów.

Portretowy kwestionariusz wartości Schwartza (PVQ-R3) składa się z 57 twierdzeń (itemów). Badany ma określić (w skali 1–6), w jakim stopniu jest podobny do scharakteryzowanej w każdym twierdzeniu osoby. Na podstawie 57 oszacowań określa się wskaźniki 19 typów wartości. Wskaźnikiem preferencji danego typu wartości jest średnia uzyskana z trzech itemów. Od średniej uzyskanej dla każdego typu wartości należy odjąć średnią wszystkich (tj. 57) itemów. Uzyskuje się w ten sposób ipsatywny wskaźnik każdego z 19 typów wartości dla każdej osoby badanej. Następstwem tej procedury jest to, że część wskaźników ma znak ujemny (Cieciuch, 2013).

Wyniki

W tabeli 2 przedstawiono uśrednione wskaźniki zmiennych oraz wyniki analizy statystycznej.

Tabela 2. „Indywidualizm – kolektywizm” w postaci horyzontalnej i wertykalnej a typy wartości – analiza relacji

Bieguny wymia- rów wartości	Typy wartości	Indywidualizm		Kolektywizm		
		Horyzontalny $\bar{x}_1 = 52,16$	Wertykalny $\bar{x}_1 = 41,62$	Horyzontalny $\bar{x}_1 = 51,06$	Wertykalny $\bar{x}_1 = 44,11$	
1	Otwartość na zmiany	Kierowanie sobą w myśleniu $\bar{x}_1 = 1,94$	$r = 0,34$ $p = 0,000$	$r = 0,36$ $p = 0,000$	$r = 0,03$ n.i.	$r = 0,01$ n.i.
2		Kierowanie sobą w działaniu $\bar{x}_1 = 0,50$	$r = 0,22$ $p = 0,000$	$r = 0,24$ $p = 0,000$	$r = 0,04$ n.i.	$r = -0,05$ n.i.
3		Stymulacja $\bar{x}_1 = -0,81$	$r = 0,35$ $p = 0,000$	$r = 0,23$ $p = 0,000$	$r = 0,09$ n.i.	$r = -0,06$ n.i.
4		Hedonizm $\bar{x}_1 = 2,83$	$r = 0,37$ $p = 0,000$	$r = 0,09$ n.i.	$r = 0,09$ n.i.	$r = -0,03$ n.i.
5	Umocnienie siebie	Osiągnięcia $\bar{x}_1 = 1,73$	$r = 0,39$ $p = 0,000$	$r = 0,16$ $p = 0,002$	$r = 0,16$ $p = 0,002$	$r = 0,01$ n.i.
6		Władza nad ludźmi $\bar{x}_1 = 1,01$	$r = 0,07$ n.i.	$r = -0,12$ $p = 0,015$	$r = 0,39$ $p = 0,000$	$r = 0,18$ $p = 0,000$
7		Władza nad zasobami $\bar{x}_1 = -2,24$	$r = 0,03$ n.i.	$r = -0,06$ n.i.	$r = 0,31$ $p = 0,000$	$r = 0,14$ $p = 0,005$
8		Prestiż $\bar{x}_1 = 1,19$	$r = 0,02$ n.i.	$r = -0,13$ $p = 0,010$	$r = 0,45$ $p = 0,000$	$r = 0,23$ $p = 0,000$
9		Bezpieczeństwo osobiste $\bar{x}_1 = 3,61$	$r = 0,07$ n.i.	$r = -0,06$ n.i.	$r = 0,30$ $p = 0,000$	$r = 0,24$ $p = 0,000$
10		Bezpieczeństwo społeczne $\bar{x}_1 = 4,08$	$r = 0,14$ $p = 0,006$	$r = -0,07$ n.i.	$r = 0,36$ $p = 0,000$	$r = 0,17$ $p = 0,001$
11		Tradycja $\bar{x}_1 = -1,18$	$r = 0,04$ n.i.	$r = -0,08$ n.i.	$r = 0,33$ $p = 0,000$	$r = 0,28$ $p = 0,000$
12		Przystosowanie do reguł $\bar{x}_1 = -0,69$	$r = -0,04$ n.i.	$r = -0,17$ $p = 0,001$	$r = 0,26$ $p = 0,000$	$r = 0,25$ $p = 0,000$
13		Przystosowanie do ludzi $\bar{x}_1 = -1,33$	$r = -0,06$ n.i.	$r = -0,14$ $p = 0,008$	$r = 0,33$ $p = 0,000$	$r = 0,28$ $p = 0,000$
14	Zachowawczość	Pokora $\bar{x}_1 = 0,99$	$r = -0,02$ n.i.	$r = -0,11$ $p = 0,030$	$r = 0,32$ $p = 0,000$	$r = 0,33$ $p = 0,000$
15		Życzliwość-niezawodność $\bar{x}_1 = 0,93$	$r = 0,08$ n.i.	$r = 0,07$ n.i.	$r = 0,26$ $p = 0,000$	$r = 0,19$ $p = 0,000$
16		Życzliwość-troskliwość $\bar{x}_1 = 1,49$	$r = 0,01$ n.i.	$r = 0,04$ n.i.	$r = 0,22$ $p = 0,000$	$r = 0,25$ $p = 0,000$
17		Uniwersalizm ekologiczny $\bar{x}_1 = -2,32$	$r = 0,20$ $p = 0,000$	$r = 0,43$ $p = 0,000$	$r = -0,16$ $p = 0,002$	$r = -0,00$ n.i.
18		Uniwersalizm społeczny $\bar{x}_1 = 1,77$	$r = 0,19$ $p = 0,000$	$r = 0,15$ $p = 0,004$	$r = 0,09$ n.i.	$r = 0,12$ $p = 0,02$
19	Przekroczenie siebie	Uniwersalizm-tolerancja $\bar{x}_1 = -4,83$	$r = 0,26$ $p = 0,000$	$r = 0,42$ $p = 0,000$	$r = -0,15$ $p = 0,004$	$r = -0,01$ n.i.

r – współczynnik korelacji Pearsona

p – poziom istotności statystycznej

n.i. – nieistotny statystycznie współczynnik korelacji

Źródło: badania własne.

1. Stwierdzono związki (dodatnie i istotne statystycznie korelacje) między biegunem wartości otwartość na zmianę, w skład którego wchodziły typy wartości „kierowanie sobą w myśleniu”, „kierowanie sobą w działaniu” i „stymulacja”, a indywidualizmem horyzontalnym i wertykalnym. Im silniejszy indywidualizm horyzontalny i wertykalny, tym wyższa akceptacja wymienionych typów wartości. Uzyskane zależności są zgodne z hipotezą 1. W przypadku typu wartości „hedonizm” odnotowano związek (dodatnia i istotna statystycznie korelacja) z horyzontalnym indywidualizmem, co jest zgodne z hipotezą 1. Ten typ wartości nie był jednak związany z wertykalnym indywidualizmem, co nie jest zgodne z hipotezą 1. Ostatnia z opisanych zależności wydaje się zaskakująca, ponieważ „hedonizm” jest typem wartości przynależnym nie tylko do bieguna otwartość na zmiany, ale również bieguna umocnienie siebie. W związku z tym – podobnie jak typ wartości „osiągnięcia” – powinien on wiązać się z wertykalnym indywidualizmem.

2. Typ wartości „osiągnięcia” – wchodzący w skład bieguna umacnianie siebie – korelował dodatnio i istotnie statystycznie z wertykalnym indywidualizmem. Zależność taka była przewidziana w hipotezie 2. Tego rodzaju korelacje odnotowano także w przypadku horyzontalnego indywidualizmu i horyzontalnego kolektywizmu, co nie zostało ujęte we wskazanej hipotezie.

3. Typy wartości wchodzące w skład bieguna umacnianie siebie – „władza nad ludźmi”, „władza nad zasobami” i „prestizż” – korelowały dodatnio i istotnie statystycznie z wertykalnym kolektywizmem. Uzyskane wyniki pozwalają na potwierdzenie hipotezy 3. Niezgodne z hipotezą są natomiast korelacje tych wartości z horyzontalnym kolektywizmem. Typy wartości „władza nad ludźmi” i „prestizż” („prestizż” jest typem wartości przynależnym częściowo do bieguna zachowawczość) korelowały z kolei ujemnie z wertykalnym indywidualizmem, co również nie zostało ujęte w hipotezie 3.

4. Typy wartości wchodzące w skład bieguna zachowawczość – „bezpieczeństwo osobiste”, „bezpieczeństwo społeczne”, „przystosowanie do reguł”, „przystosowanie do ludzi”, „tradycja” i „pokora” (ostatni typ częściowo przynależny do bieguna przekraczanie siebie) – korelowały dodatnio i na wymaganym poziomie istotności statystycznej z kolektywizmem wertykalnym i horyzontalnym. Jest to zgodne z założeniami zwerbalizowanymi w hipotezie 4. Korelacje między typami wartości „przystosowanie do reguł”, „przystosowanie do ludzi” i „pokora” a wertykalnym indywidualizmem mają znaki ujemne. Zależności te nie były ujęte w hipotezie, ale potwierdzają słuszność modelu: im wyższy jest wertykalny indywidualizm, tym niższa preferencja wskazanych typów wartości przynależnych do bieguna zachowawczość (a więc tego, który wiąże się z kolektywizmem). Istotny

dodatni współczynnik korelacji odnotowano natomiast między typem wartości „bezpieczeństwo społeczne” a horyzontalnym indywidualizmem, co już zgodne z hipotezą nie jest.

5. Przynależne do bieguna przekraczanie siebie typy wartości „życzliwość – niezawodność” i „życzliwość – troskliwość” korelowały dodatnio – jak przyjęto w hipotezie 5 – z kolektywizmem horyzontalnym. Korelowały one również z kolektywizmem wertykalnym. Tego rodzaju zależność nie była ujęta w hipotezie.

6. Typy wartości wchodzące w skład bieguna przekroczenie siebie – „uniwersalizm ekologiczny”, „uniwersalizm społeczny” i „uniwersalizm – tolerancja” – korelowały pozytywnie i istotnie statystycznie z horyzontalnym indywidualizmem. Jest to zgodne z treścią hipotezy 6. Te same typy wartości korelowały pozytywnie z wertykalnym indywidualizmem. Istotny dodatni współczynnik korelacji odnotowano między typem wartości „uniwersalizm społeczny” a wertykalnym kolektywizmem, zaś ujemne współczynniki korelacji – między typami wartości „uniwersalizm ekologiczny” i „uniwersalizm – tolerancja” a horyzontalnym kolektywizmem. Zależności te nie są zgodne z treścią hipotezy 6.

Wnioski i podsumowanie

H.C. Triandis dokonał analizy mentalności, łącząc wymiar „indywidualizmu – kolektywizmu” z wymiarem dystansu władzy („równość – hierarchia”). Przecięcie się tych dwóch wymiarów pozwala wyodrębnić cztery typy mentalności (horyzontalny indywidualizm, wertykalny indywidualizm, horyzontalny kolektywizm i wertykalny kolektywizm), które – zdaniem autora – wiążą się z preferencją określonych wartości. Mentalność jest pojęciem bardziej ogólnym i można ją rozłożyć na podstawowe elementy, np. wartości (por. część teoretyczną artykułu). Z teoretycznego punktu widzenia wymiar wartości „otwartość na zmiany – zachowawczość” powinien dostarczyć aksjologicznych podstaw wymiarowi mentalności „indywidualizm – kolektywizm” (zarówno horyzontalnemu, jak i wertykalnemu). Wymiar wartości „przekroczenie siebie – umocnienie siebie” powinien dostarczyć aksjologicznych podstaw wymiarowi mentalności „indywidualizm – kolektywizm”, gdy przyjmują one postać horyzontalną lub wertykalną.

W niniejszym badaniu starano się ustalić, jakie wymiary i przynależne im typy wartości są związane z indywidualizmem i kolektywizmem w postaci horyzontalnej i wertykalnej. Innymi słowy – czy specyficzna pod względem aksjologicznym jest każda z wyróżnionych mentalności.

W świetle uzyskanych wyników badań należy zauważyć, że hipotezy zostały potwierdzone częściowo. Analizując zróżnicowanie mentalności w wymiarze „indywidualizm – kolektywizm”, można rzeczywiście wnioskować na temat zróżnicowania wartości w wymiarze „otwartość na zmiany – zachowawczość”. Im wyższy indywidualizm (zarówno horyzontalny, jak i wertykalny), tym wyższa preferencja typów wartości przynależnych do bieguna otwartość na zmiany, tj. „kierowanie sobą w myśleniu”, „kierowanie sobą w działaniu”, „stymulacja” i „hedonizm” (w przypadku ostatniego typu wartości istotną statystycznie korelację odnotowano tylko z horyzontalnym indywidualizmem). Wartości te wskazują na potrzebę niezależności, chęć autonomicznego kierowania własnym (interesującym, ekscytującym i szczęśliwym) życiem, dążenie do zaspokojenia potrzeb i doskonalenia siebie. Im wyższy kolektywizm (zarówno horyzontalny, jak i wertykalny), tym wyższa preferencja typów wartości przynależnych do bieguna zachowawczość, tj. „bezpieczeństwo osobiste”, „bezpieczeństwo społeczne”, „tradycja”, „przystosowanie do reguł”, „przystosowanie do ludzi” i „pokora”. Wartości te ukierunkowują zachowania kolektywistów. Zabiegają oni o dobrostan grupy (np. rodzinnej, etnicznej, religijnej), bezpieczeństwo, relacje interpersonalne, szanują tradycję, mają skłonność do konformizmu i prospołeczności (w obrębie własnej grupy). Uzyskane wyniki są zgodne z założeniami teoretycznymi poczynionymi przez H.C. Triandisa (1995) oraz potwierdzają badania S. Oishiego i in. (1998) oraz C.S. Cukura i in. (2004). Zależności te opisane zostały na próbach przynależnych do różnych kultur (m.in. próbie polskiej). Sądzić zatem należy, że wymienione wyżej typy wartości stanowią ważny element opisu mentalności indywidualistycznej bądź kolektywistycznej.

Wnioski nie są już tak oczywiste, gdy analizą objęty został indywidualizm oraz kolektywizm w postaci horyzontalnej (akcentującej równość) i wertykalnej (akcentującej hierarchię). Miał on być kompatybilny z wymiarem wartości „umocnienie siebie – przekroczenie siebie”. Zgodnie z hipotezami okazało się, że wertykalny indywidualizm był związany z typem wartości „osiągnięcia” (biegun umacnianie siebie), wertykalny kolektywizm – z typami wartości „władza nad ludźmi”, „władza nad zasobami” i „prestż” (biegun umacnianie siebie), horyzontalny indywidualizm – z typami wartości „uniwersalizm ekologiczny”, „uniwersalizm społeczny” i „uniwersalizm – tolerancja” (biegun przekraczanie siebie), zaś horyzontalny kolektywizm – z typami wartości „życzliwość – niezawodność” i „życzliwość – troskliwość” (biegun przekraczanie siebie). Pojawiły się jednak dodatnie współczynniki korelacji, których nie oczekiwano z teoretycznego punktu widzenia. Podważyły one zasadność założenia, że w indywidualizm horyzontalny i wertykalny wpisana jest akceptacja odmiennych wartości.

Taki sam wniosek sformułować można odnośnie do kolektywizmu horyzontalnego i wertykalnego. Indywidualiści (nie tylko wertykalni, jak założono) cenili wyżej typ wartości „osiągnięcia”, kolektywiści (nie tylko wertykalni, jak założono) cenili wyżej typy wartości związane z „władzą” (nad ludźmi i zasobami) i „prestizem”, indywidualiści (nie tylko horyzontalni, jak założono) cenili wyżej typy wartości związane z „uniwersalizmem” (ekologicznym, społecznym i tolerancją), zaś kolektywiści (nie tylko horyzontalni, jak założono) cenili wyżej typy wartości związane z „życzliwością” (niezawodnością i troskliwością). Ponadto niektóre typy wartości – na przykład „osiągnięcia” – były wyżej cenione nie tylko przez wertykalnych i (ewentualnie) horyzontalnych indywidualistów, ale też przez horyzontalnych kolektywistów. Budzi to zdziwienie, ponieważ wartość ta jest uznawana za wyznacznik mentalności indywidualistycznej i w jej kontekście przede wszystkim wyjaśnia się rozwój ekonomiczny społeczeństw Zachodu. Zgodnie z interpretacją poczynioną przez D.C. McClellanda (Bańka, 2016) fazę wyższego rozwoju ekonomicznego poprzedza wyższy poziom motywacji osiągnięć.

Jakie wnioski płyną z dokonanej przez H.C. Triandisa (1995) konfiguracji „indywidualizmu – kolektywizmu” z dystansem władzy? Uzyskane wyniki badań nie podważają założenia, że zarówno indywidualiści, jak i kolektywiści mogą przypisywać różne znaczenie równości i hierarchii. Wskazują one natomiast, że nie ujawniły się typy wartości (przynajmniej wtedy, gdy zastosowano wyżej opisane narzędzia badawcze) różnicujące horyzontalny i wertykalny indywidualizm oraz różnicujące horyzontalny i wertykalny kolektywizm. Nie jest wykluczone, że gdyby w pomiarze koncentrowano się na wyizolowanej (i kluczowej z punktu widzenia analizowanego problemu) wartości „równość” (a nie na opisanych przez Schwartza typach, w skład których wchodzi kilka wartości), to ujawniłby się jej związek z indywidualizmem i kolektywizmem w postaci horyzontalnej i wertykalnej. Jak zauważa S. Feldman (2008), grupowanie wielu wartości w dziedziny motywacyjne (typy) może zacierać znaczenie pojedynczych wartości w wyjaśnianiu złożonych psychologiczno-społecznych problemów.

Analizy opierające się na pojedynczych wartościach poczynione były również przez H.C. Triandisa (2001, 2003; Triandis, Gelfand, 1998). Wskazał on na znaczenie „wolności” i „równości”. Uznał, że relatywne ich pozycje korespondują z indywidualizmem oraz kolektywizmem rozpatrywanym w postaci horyzontalnej i wertykalnej. Horyzontalny indywidualizm wiąże się z wysokim usytuowaniem w systemie wartości „wolność” oraz „równość”, wertykalny indywidualizm – z wysokim usytuowaniem wartości „wolność” i niskim wartości „równość”. Horyzontalny kolektywizm łączy się z wysoką pozycją wartości „równość” i niską pozycją

wartości „wolność”, wertykalny kolektywizm – z niską preferencją zarówno wartości „wolność”, jak i „równość”. H.C. Triandis uwzględnił w tej analizie koncepcję wartości Rokeacha i stworzone przez tego autora narzędzie badawcze, w którym pojedyncze wartości są poddawane rangowaniu. Wśród nich znajdują się „wolność” i „równość”, a więc kluczowe wartości z punktu widzenia wymiaru „indywidualizm – kolektywizm” („niezależność – zależność od innych”) oraz wymiaru dystans władzy („równość – hierarchia”).

Opisane w niniejszym artykule badania zostaną uzupełnione dodatkowymi informacjami. Jest to możliwe z uwagi na fakt, że zastosowano w nich oprócz portretowego kwestionariusza wartości Schwartza (PVQ-R3) skalę wartości Rokeacha (RVS). W świetle analiz przedstawionych przez H.C. Triandisa można się spodziewać, że wartość „wolność” będzie korelować dodatnio z horyzontalnym i wertykalnym indywidualizmem (przy braku związku lub ujemnych współczynnikach korelacji z horyzontalnym i wertykalnym kolektywizmem), wartość „równość” – z horyzontalnym indywidualizmem i horyzontalnym kolektywizmem (przy braku związku lub ujemnych współczynnikach korelacji z wertykalnym indywidualizmem i wertykalnym kolektywizmem). Okazało się, że „wolność” korelowała dodatnio tylko z horyzontalnym indywidualizmem ($p = 0,011$), a „równość” ujemnie z wertykalnym indywidualizmem ($p = 0,001$). Tak więc indywidualiści horyzontalni (niekoncentrujący się na hierarchii) cenili wyżej „wolność”, indywidualiści wertykalni (koncentrujący się na hierarchii) cenili niżej „równość”. Inne relacje ujawniły się w przypadku kolektywizmu. Ani jego postać wertykalna, ani horyzontalna nie wiązała się z preferencją wartości „wolność”. Skorelowane były one natomiast dodatnio z wartością „równość”. Przypomnijmy, że z teoretycznego punktu widzenia takiej korelacji oczekiwać można tylko z horyzontalnym kolektywizmem. Operując pojedynczymi wartościami, nie można również potwierdzić wszystkich założeń przyjętych przez Triandisa.

Posługując się konstruktem wartości, dokonuje się „precyzyjnie” charakterystyki mentalności indywidualistycznej i kolektywistycznej. Tak ujęte zróżnicowanie mentalności odgrywa prawdopodobnie najważniejszą rolę w zrozumieniu wartości z uwagi na fakt, że determinuje sposób, w jaki jednostki odnoszą się do grup. Uzyskane wyniki badań stanowią „kłopot”, gdy dąży się do zidentyfikowania puli wartości specyficznych dla indywidualizmu i kolektywizmu w postaci horyzontalnej i wertykalnej. Pojawia się on zarówno wtedy, gdy analizą objęte są typy wartości, jak i wartość będąca najważniejszą ekspresją tego zróżnicowania, tj. „równość”.

Należy zauważyć, że tego rodzaju analiza jest ważna w okresie zmian ustrojowych. Zdaniem H.C. Triandisa (Kalmus, 2001) przejście od socjalizmu do go-

spodarki wolnorynkowej możliwe jest wtedy, gdy następuje zmiana mentalności społeczeństw z kolektywistycznej na indywidualistyczną. Nie rozstrzyga to jednak problemu, jaki to ma być indywidualizm: czy wertykalny, a więc taki, który stymuluje konkurencyjny kapitalizm i pierwotną akumulację kapitału, czy horyzontalny – rozpowszechniony w społeczeństwach demokratycznych. Indywidualizm to „wolność”, ale niekoniecznie „równość”. A jeżeli „równość”, to w jakim obszarze: politycznym czy gospodarczym? Kiedy można mieć nadzieję, że zniesiona zostanie dominacja w relacjach międzyludzkich, że dojdzie do ustanowienia pokojowych stosunków oraz umożliwienia rozwoju i samorealizacji?

Bibliografia

- Bańka A. (2016), *Motywacja osiągnięć. Podstawy teoretyczne i konstrukcja skali do pomiaru motywacji osiągnięć w wymiarze międzynarodowym*, Warszawa.
- Bond M.H., Smith P.B. (1996), *Cross-cultural, social and organizational psychology*, „Annual Review of Psychology”, vol. 47.
- Boski P. (2009), *Kulturowe ramy zachowań społecznych. Podręcznik psychologii międzykulturowej*, Warszawa.
- Chen C.C., Meindl J.R., Hunt R.G. (1997), *Testing the effects of vertical and horizontal collectivism: A study of reward allocation preferences in China*, „Journal of Cross-Cultural Psychology”, vol. 28.
- Cieciuch J. (2013), *Pomiar wartości w zmodyfikowanym modelu Shaloma Schwartza*, „Psychologia Społeczna”, t. 8.
- Cukur C.S., de Guzman M.R.T., Carlo G. (2004), *Religiosity, Values, and Horizontal and Vertical Individualism – Collectivism: A Study of Turkey, the United States, and the Philippines*, „The Journal of Social Psychology”, vol. 144.
- Czerniawska M. (2010), *Zmiany wartości i postaw młodzieży w okresie przeobrażeń ustrojowych. Kolektywizm versus indywidualizm. Studium interdyscyplinarne*, Białystok.
- Czerniawska M. (2018), *Postawy wobec religii, instytucji religijnych i religijnie motywowanej etyki – aksjologiczne uwarunkowania różnic*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”, t. 21.
- Feldman S. (2008), *Wartości, ideologia i strukturalizacja postaw politycznych*, w: *Psychologia polityczna*, red. D.O. Sears, L. Huddy, R. Jervis, przeł. R. Andruszko, Kraków.
- Hofstede G. (1980), *Culture's consequences: International differences in work-related values*, Beverly Hills.
- Hofstede G. (1991), *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, London.
- Hofstede G. (2000), *Kultury i organizacje: zaprogramowanie umysłu*, Warszawa.
- Hofstede G. (2001), *Culture's consequences. Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations*, Thousand Oaks.
- Kalmus V. (2001), *Socialization to values: Collectivism and individualism in the abc-books of the 20th century Estonia*, „Trames”, vol. 5 (55/50).
- Kashima Y. (2000), *Conceptions of culture and person for psychology*, „Journal of Cross-Cultural Psychology”, vol. 31.

- Kim U., Park Y.S. (2006), *The scientific foundation of indigenous and cultural psychology: The transactional approach*, w: *Indigenous and cultural psychology: Understanding people in context*, eds. U. Kim, K.-S. Yang, K.-K. Hwang, New York.
- Matsumoto D., Yoo S.H. (2006), *Toward a New Generation of Cross-Cultural Research*, „Perspectives on Psychological Science”, vol. 1.
- Oishi S., Schimmack U., Diener E., Suh E.M. (1998), *The measurement of values and individualism-collectivism*, „Personality and Social Psychological Bulletin”, vol. 24.
- Schwartz S.H. (1992), *Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries*, „Advances in Experimental Social Psychology”, vol. 25.
- Schwartz S.H. (1994), *Beyond individualism/collectivism: New cultural dimensions of values: Theoretical and methodological approaches to study of collectivism and individualism*, w: *Individualism and collectivism: Theory, method, and application*, eds. U. Kim, H.C. Triandis, C. Kagitcibasi, S. Choi, G. Yoon, London.
- Schwartz S.H. (1996a), *Value priorities and behavior: Applying a theory of integrated value systems*, w: *The psychology of values: The Ontario Symposium*, vol. 8, eds. C. Seligman, J.M. Olson, M.P. Zanna Mahwah, New Jersey.
- Schwartz S.H. (1996b), *Wartości*, w: *Encyklopedia Blackwella. Psychologia społeczna*, red. A.S.R. Manstead, M. Hewstone, Warszawa.
- Schwartz S.H., Cieciuch J., Vecchione M., Torres C., Dirilen-Gumus O., Butenko T. (2017), *Value tradeoffs propel and inhibit behavior: Validating the 19 refined values in four countries*, „European Journal of Social Psychology”, vol. 47.
- Singelis T.M., Triandis H.C., Bhawuk D.S., Gelfand M. (1995), *Horizontal and vertical dimensions of individualism and collectivism: A theoretical and measurement refinement*. „Cross-Cultural Research”, vol. 29.
- Steenkamp J.-B.E.M. (2001), *The role of national culture in international marketing research*. „International Marketing Review”, vol. 18.
- Triandis H.C. (1990), *Cross-cultural studies of individualism and collectivism*, w: *Nebraska symposium on motivation, 1989*, ed. J. Berman, Lincoln.
- Triandis H.C. (1994), *Culture and social behavior*, New York.
- Triandis H.C. (1995), *Individualism and collectivism*, Boulder.
- Triandis H.C. (1996a), *Kultura subiektywna*, w: *Encyklopedia Blackwella. Psychologia społeczna*, red. A.S.R. Manstead, M. Hewstone, przeł. A. Bieniek i in., Warszawa.
- Triandis H.C. (1996b), *The psychological measurement of cultural syndromes*, „American Psychologist”, vol. 51.
- Triandis H.C. (2001), *Individualism-collectivism and personality*, „Journal of Personality”, vol. 69.
- Triandis H.C. (2003), *Индивидуализм и коллективизм: прошлое, настоящее и будущее*, w: *Психология и культура*, ed. D. Matsumoto, przeł. A.C. Кармин, СПб.
- Triandis H.C., Chen X.P., Chan D.K. (1998), *Scenarios for the measurement of collectivism and individualism*, „Journal of Cross-Cultural Psychology”, vol. 29.
- Triandis H.C., Gelfand M.J. (1998), *Converging measurement of horizontal and vertical individualism and collectivism*, „Journal of Personality and Social Psychology”, vol. 74.
- Triandis H.C., McCusker C., Hui C.H. (1990), *Multimethod probes of individualism and collectivism*, „Journal of Personality and Social Psychology”, vol. 59.

